

РОЗВИТОК КУСТАРНИХ ПРОМИСЛІВ ТА РЕМЕСЕЛ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

У статті проаналізовані основні тенденції та ефективність розвитку кустарних промислів і ремесел серед українського населення Східної Слобожанщини протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Критично переосмислюються накопичені в українській та російській історіографії фактичні матеріали, висновки й узагальнення щодо історії українських етнічних земель Курської та Воронежської губерній. Об'єктивно визначені місце та роль слобідсько-українських народних промислів і ремесел у соціально-економічному й етнокультурному просторі Наддніпрянської України, Російської імперії та Європи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Східна Слобожанщина, дрібні промисловці, кустарні промисли, ремесла, соціально-економічний розвиток, українські етнічні землі.

В статье проанализированы основные тенденции и эффективность развития кустарных промыслов и ремесел среди украинского населения Восточной Слобожанщины в течение второй половины ХІХ – начала ХХ ст. Критически переосмысливаются накопленные в украинской и российской историографии фактические материалы, выводы и обобщение относительно истории украинских этнических земель Курской и Воронежской губерний. Объективно определены место и роль слободско-украинских народных промыслов и ремесел в социально-экономическом и этнокультурном пространстве Украины, Российской империи, и Европы во второй половине ХІХ – в начале ХХ века. Доказывается, что на Восточной Слобожанщине возникали крупные центры украинского кустарничества с самобытными традициями организации кустарно-ремесленного производства.

Ключевые слова: Восточная Слобожанщина, мелкие промышленники, кустарные промыслы, ремесла, социально-экономическое развитие, украинские этнические земли.

The article analyses the main tendencies and efficiency of development the domestic industries and crafts among the Ukrainian population of East Slobozhanshchina during the second half of ХІХ – to the beginning of the ХХ century. The actual materials which are saved up in the Ukrainian and Russian historiography, conclusions and generalization concerning history of the Ukrainian ethnic lands of Kursk and Voroniz provinces are critically reinterpreted. The place and a role of the suburban-Ukrainian national crafts and crafts in social and economic and to ethnic and cultural space of Naddnepryanskaia Ukraine, the Russian Empire and Europe in the second half of ХІХ – at the beginning of the ХХ century are objectively defined. It is proved that in East Slobozhanshchina there were handicraft cells with original traditions of the organization of small-scale industrial production. At such handicraft cells national crafts and handicrafts developed on the basis of a combination of the best traditions of the Ukrainian national creativity to the latest achievements for that time of decorative arts. Ukrainians of East Slobozhanshchina tried to enrich the productions with new types, forms, plots, participated actively in satisfaction of material, spiritual and esthetical needs of local population. Forward development of the market relations which became characteristic from the second half of ХІ – to the beginning of the ХХ century increasing the demand for Ukrainian national masters products, especially on advanced that defined ways of the subsequent development of national crafts and handicrafts of the Ukrainian population of East Slobozhanshchina.

Keywords: East Slobozhanshchina, small industrialists, domestic industries, crafts, social and economic development, Ukrainian ethnic lands.

Постановка проблеми визначається тим, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. серед українського етнічного населення Східної Слобожанщини набули широкого розвитку кустарні промисли й ремесла. Важливість розробки досліджуваної проблеми диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів українських народних промислів і ремесел Східної Слобожанщини й об'єктивного визначення їх місця в Європейському соціально-економічному та етнокультурному просторі протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Можна констатувати, що історичний розвиток народних промислів і ремесел українського населення Східної Слобожанщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишається досить актуальним і становить значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Стан наукової розробки обраної теми повністю відображає багатогранність і динамізм, що були характерні для розвитку народних промислів і ремесел українського населення Східної Слобожанщини протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Істотний внесок у наукову розробку окремих аспектів обраної теми зробили такі дослідники, як Є. В. Арофікін [1], А. Бломквист [2], В. А. Доливо-Добровольская [7], А. Г. Слюсарський [10] та інші. Проте подібних досліджень україно мала для того, щоб можна було скласти цілісну картину розвитку народних промислів і ремесел українського населення Східної Слобожанщини.

Проаналізовані праці не розставили однозначних акцентів у цьому питанні, а лише окреслили коло невіршених проблем.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати розвиток кустарних промислів і ремесел як важливого соціально-економічного та етнокультурного явища Східної Слобожанщини в умовах ринкової трансформації народного господарства й українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст.; виділити традиційні суттєві риси соціально-економічних процесів, які відбувалися на українських етнічних землях Східної Слобожанщини в імперський період, найбільш важливі з точки зору врахування можливостей їх використання в сучасних умовах на користь України.

Виклад основного матеріалу. Історичні факти свідчать, що Східна Слобожанщина, яка протягом другої половини XIX – початку XX ст. перебувала в адміністративно-територіальних межах Курської та Воронежської губерній, була найбільшим регіоном розвитку українських народних промислів і ремесел. В історичний період, який розглядається, загалом по Курській і Воронежській губерніях етнічні українці становили близько 30% її населення, що в цілому визначало національний склад місцевих дрібних промисловців Східної Слобожанщини. Зокрема, на початку XX ст. в Курській губернії етнічні українці становили 23% її населення, у Воронежській губернії – 29,2% її населення. Усього наприкінці XIX – на початку XX ст. в межах Східної Слобожанщини налічувалося близько 900 тис. етнічних українців, з яких до 120–130 тис. було зайнято в галузі малого промислового підприємництва [14, с. 311–325].

Широкий розвиток народних промислів і ремесел на Східній Слобожанщині був опосередкований комплексом чинників як природного, історичного, так і соціально-економічного характеру. Особливе місце серед чинників, що сприяли поширенню промислових занять серед етнічного українського населення, посідали: висока щільність українського населення, його величезний виробничий потенціал, сприятливі природні умови, наявність необхідних сировинних ресурсів, розгалужена система транспортного сполучення тощо. Практично необмежений ринок лівобережних і північних українських губерній надавав унікальні можливості для розширення промислових занять населення Східної Слобожанщини [4, с. 79–87].

Функціонування регіону в одній господарській системі з таким українським економічним центром, яким були в пореформений період м. Харків і Харківська губернія в цілому, сприяло масовій міграції народних майстрів із різних регіонів Наддніпрянської України на українські етнічні землі Курської та Воронежської губерній та поширенню тут традиційних українських кустарно-ремісничих спеціальностей і технологій. Наявність на Східній Слобожанщині регіонів, що вирізнялися етнічним складом населення, а також рівнем свого економічного, соціального й етнокультурного розвитку, також визначила об'єктивні особливості формування та розвитку кустарно-ремісничого виробництва серед східно-слобожанського українства. Завдяки вказаним чинникам мале промислове підприємництво етнічних українців Курської та Воронежської губерній увесь досліджуваний період залишалося складовою як російського, так і українського виробництва й істотно вплинуло на формування підприємницької культури українського суспільства в індустріальну епоху [3, с. 18–19].

Значно сприяла широкому розвитку малих промислових виробництв серед етнічних українців Східно-Слобідського краю активна діяльність закладів земського самоврядування Курської та Воронежської губерній. Зокрема, земства цих губерній намагалися надавати фінансово-економічну допомогу етнічним українцям, які організовували малі промислові виробництва. Діяльність земств у цьому напрямі полягала в комплексі заходів з організації кредитно-збутової допомоги українським кустарям і ремісникам, найбільший ефект серед яких мали такі: збут кустарних виробів за допомогою організації земських складів; посередництво земства в одержанні кустарями великих замовлень із боку державних відомств; надання кустарям доступного кредиту за рахунок створення мережі установ дрібного кредитування. Значну роль Курське та Воронежське земства відіграли в поширенні професійних знань з-поміж кустарів українського походження. Серед основних заходів земств було створення мережі навчальних закладів, введення інституту кустарних техніків, організація та проведення виставок, відкриття кустарних музеїв тощо. Наприклад, у сл. Борисівка, яка стала великим осередком українського кустарництва,

Грайворонське повітове земство відкрило «школу ремісничих учнів», земство Суджанського повіту сприяло відкриттю в 1900 р. килимарської школи-майстерні [7, с. 456–480]. Воронезькі земства відкривали килимарські школи-майстерні в окремих українських кустарних осередках Богучарського, Задонського та Нижньодевіцького повітів. Земства робили спроби поліпшити декоративні аспекти виготовлення килимів, намагались упроваджувати нові малюнки, ініціювали розроблення нових кольорових рішень [5, с. 88–90].

Процес динамічного розвитку й укрупнення кустарно-ремісничої промисловості привів на Східній Слобожанщині до унікального явища – народження на базі слобод і сіл, які були населені етнічними українцями, великих кустарних осередків – промислових поселень міського типу. Комплементарні умови розвитку сприяли активному нагромадженню капіталу кустарями й ремісниками та формуванню матеріальної основи концентрації виробництва. Найбільші масштаби участі етнічних українців у малому промисловому виробництві спостерігались у Грайворонському повіті Курської губернії. На території повіту було розташовано більше 80 слобод і сіл, заселених етнічними українцями, більшість із них стали великими кустарними осередками. У них налічувалося 48 видів кустарних промислів і ремесел, якими були зайняті від 6 до 8 тис. етнічних українців [4, с. 12–53]. Лише в слободі Борисівка Грайворонського повіту, розташованій на півдні Курської губернії, компактно проживали близько 25 тис. етнічних українців, а в усій Борисівській волості – майже 67 тис. етнічних українців, багато з яких були зайняті винятково кустарництвом і ремісництвом, а хліборобством не займалися. Протягом усього періоду, який нами вивчається, саме сл. Борисівка залишалася найбільшим українським кустарним осередком Східної Слобожанщини. У різні часи в ній було зосереджено до 37 видів різноманітних малих промислових виробництв, у них було зайнято від 3,2 тис. до 4,5 тис. борисівських етнічних українців [1, с. 16–23].

Велика кількість кустарів і ремісників українського походження нараховувалась також у сл. Великомихайлівка Новооскольського повіту Курської губернії, яка була заснована у 1726 р. українськими колоністами, вихідцями зі Слобідської України. Першим власником Великомихайлівки став князь М. М. Голіцин, який зробив дуже багато для розвитку в слободі гончарства, чинбарства, чоботарства й багатьох інших дрібнотоварних виробництв. Етнічне українське населення слободи Великомихайлівка, згідно з переписом 1862 р., становило 8398 жителів, в 1877 р. – 11 943 жителя, а в 1904 р. – 24 458 жителів. Це означало, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. слобода була одним із найбільших населених пунктів Східної Слобожанщини й одним із найбільших українських анклавів Курської губернії. Щороку тут відбувалися три ярмарки із загальним оборотом, що перевищував 100 тис. крб. У різні часи у Великомихайлівці існувало до 30 видів малих промислових виробництв, у галузі яких було зайнято від 3,5 тис. до 4,2 тис. етнічних українців [6, с. 119].

Можна констатувати, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. більшість українських слобод і сіл Східної Слобожанщини швидко ставали центрами розвитку найрізноманітніших малих форм промислового підприємництва. Широко відомими своїми народними майстрами стали промислові селища й центри етнічних українських кустарних промислів: слобода Борисівка Грайворонського повіту (населення – до 25 тис. етнічних українців); слобода Великомихайлівка Новооскольського повіту (населення – до 24,5 тис. етнічних українців); слобода Томарівка Білгородського повіту (населення – до 9 тис. етнічних українців). Значну частину промислового населення етнічні українці становили також у Путивльському й Суджанському повітах Курської губернії. У Корочанському повіті налічувався 21 вид кустарних промислів і ремесел, якими були зайняті 2400 українських родин [9, с. 41–49]. Етнічні українці Курської та Воронезької губерній, які займалися малим промисловим підприємництвом, мали значний запас практичного досвіду і народних знань. Саме це й дозволило їм винаходити, удосконалювати, пристосовувати до місцевих умов прості та надійні в роботі знаряддя праці й побутові речі. Невичерпна фантазія, багатство технічних рішень, мудрість і дотепність, безпосередність і оптимізм, особливе чуття функціональності й декоративності, високий ступінь узагальненості образів – це ще далеко не всі риси, якими можна характеризувати творчість

високообдарованих українських народних митців Східно-Слобідського краю в другій половині XIX – на початку XX ст. [2, с. 70–75].

Серед розмаїття малих форм промислового підприємництва етнічного українського населення Курської та Воронежської губерній найголовніше місце протягом другої половини XIX – початку XX ст. посідали текстильні промисли, гончарство, деревообробка, мистецтво художньої різьби по дереву, ковальство й інші види обробки металу, чинбарство, кушнірство, чоботарство, іконопис, виготовлення дитячих іграшок, писанкарство та інші промисли й ремесла. Своєю високою майстерністю вироби місцевих українських дрібних промисловців завжди привертала увагу як українського, так і російського суспільства. Незважаючи на виняткову товарність малого промислового підприємництва на Східній Слобожанщині, значна частина кустарних промислів і ремесел мала сімейний характер. Проникнення капіталу в кустарно-ремісничу промисловість здійснювалося по лінії торговельних збуто-постачальних операцій. У цьому зв'язку найважливіше місце в соціально-економічній організації кустарного виробництва належало скупникам [13, с. 218–220].

Особливе місце в соціально-економічному та культурному житті української громади Східної Слобожанщини займали текстильні виробництва, які виникли на Слобожанщині ще в часи її заселення українськими колоністами в другій половині XVII–XVIII ст. Пізніше текстильні промисли етнічних українців Східної Слобожанщини стали набувати форми дрібнотоварного виробництва й виходити на загальноросійський ринок. Повсюдно в Російській імперії славилися борисівські «камчатні» скатертини, оскольські художні тканини, ракітянські килими, білгородські мережива та пояси. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. текстильне народне мистецтво східно-слобожанського українства лишалося багатограним. Воно складалося не тільки зі створення тканин і килимів за допомогою ткацтва, в'язання й мереживоплетіння, але й із декорування їх за допомогою розпису, вишивки, аплікації, набійки. Причому даний вид мистецтва фокусувався не тільки на масових виробках дрібної текстильної промисловості, але й на авторських дизайнерських роботах, які створювались у багатьох українських кустарних осередках Східної Слобожанщини [12, с. 17–18].

Серед основних регіонів розвитку малих форм ткацьких і килимарських виробництв східно-слобідського українства особливою масштабністю та динамікою виділялися: слобода Борисівка Грайворонського повіту; слободи Великомихайлівка, Покровська, Борсуки, Холань Новооскольського повіту; слободи Тернівці, Шопин і село Муром Білгородського повіту; слобода Стрілече Корочанського повіту та багато інших слобод і сіл Курської губернії. В цих українських кустарних осередках ткацтво й килимарство являло собою складний комплекс прийомів роботи і знарядь виробництва різного походження, що виникли в різні часи й відображали тривалу та складну еволюцію народної майстерності східно-слобожанського українства [9, с. 228–229].

У галузі кустарного килимарства на Східній Слобожанщині було зайнято 2,7 тис. етнічних українців. Так, у Курській губернії налічувалося 1,8 тис. українських кустарів-килимарів, а у Воронежській – 0,9 тис. килимарів [61, с. 29]. Звичайно східно-слобожанські етнічні українці виготовляли килими трьох видів – безворсові («гладкі», «гладцові»), коротковорсові («махрові»), довговорсові («коци»). Українські килимарі Курської та Воронежської губерній здавна ткали безворсові килими з пофарбованої вовни, але починаючи з 70-х років XIX ст. перейшли на виготовлення ворсових килимів (махрових) та коців із квітковим візерунком із великих яскравих квітів на чорному тлі [11, с. 23–28]. Етнічне українське килимарство процвітало в багатьох слободах і селах Курського, Фатезького, Льговського, Грайворонського, Новооскольського й Щигровського повітів. Значну частину килимів, що виготовлялись у цих повітах, продавали на Корінному ярмарку, а пізніше везли на Курський ярмарок. У Воронежській губернії кустарне килимарство протягом другої половини XIX – початку XX ст. було зосереджене у слободах Урив і Троїцька Коротояжського повіту, де українські кустарі-килимарі ткали безворсові килими. Повсюдно в Російській імперії килими, що виготовлялися в українських кустарних осередках Курської та Воронежської губерній, користувалися широкою популярністю [8, с. 94–97].

Для східно-слобожанського українства вишивка була одним із найбільш поширених способів оздоблення одягу та різноманітних предметів побуту. Повсюдно на Східній Слобожанщині майже

в кожній українській селянській і міщанській родині жінки займалися вишивкою. Робили її на домотканому полотні, сукні, повсті та шкірі кольоровими нитками. Кожна вишита річ мала свою місцеву специфіку, що виявлялася в орнаменті, кольоровій гамі, техніці виконання. Знаними стали центри вишивки в Суджанському та Грайворонському повітах Курської губернії, чому сприяли місцеві монастирі, де рукоділля здавна посідало особливе місце. У сл. Біла Суджанського повіту наприкінці XIX ст. українські майстрині вишивали скатертини, рушники й постільну білизну. Усього в слободі на ринок працювало близько 20 дрібних сімейних майстерень, серед яких одна мала 10 найманих вишивальниць, 16 дворів – від 2 до 6 осіб і 4 родини працювали самостійно. Збут був пов'язаний з українськими губерніями – Харківською, Полтавською та Чернігівською, звідти надходили й замовлення [6, с. 11–14].

Серед українського населення багатьох регіонів Східної Слобожанщини було також широко розвиненим кустарне виробництво повсті й валяного взуття. Повсюдно на Східній Слобожанщині основною сировиною в кустарному виробництві повсті й валяного взуття була шерсть великої рогатої худоби та коней, а нерідко й низькоякісна овеча вовна. Серед багатьох промислових господарств, в яких виготовлялася повсть або валяне взуття, особливо вирізнялися дрібні підприємства сл. Борисівка Грайворонського повіту, в яких виготовлялося валяне взуття, та дрібні підприємства Орликовської та Довгополянської волостей Старооскольського повіту, де виготовлялася повсть для пітників і для утеплення дверей. Уже на 1914 р. в цих кустарних осередках були спеціальні механічні катальні пристрої з кінним приводом або приводом від водяного колеса [14, с. 168–170].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. позначилася активна участь етнічного українського населення Східної Слобожанщини в розвитку виробництв, пов'язаних з обробкою дерева: столярна справа, стельмаство, колісне виробництво, бондарство, виробництво знарядь праці та домашнього начиння й інші промисли. У різні періоди в цій галузі брали участь більше 20 тис. дрібних українських промисловців Курської та Воронежської губерній, що цілком відповідало середньому показникові по Російській імперії [14, с. 108]. На рубежі XIX–XX ст. товарним виробництвом різноманітних виробів із деревини на Східній Слобожанщині було зайнято 20 тис. українських кустарів, у тому числі в Курській губернії – 10,7 тис. кустарів, у Воронежській губернії – 9,3 тис. кустарів. Українські народні майстри Східно-слобожанського краю вписали не одну яскраву сторінку в історію кустарної обробки дерева [14, с. 293–298].

Розглядаючи другу половину XIX – початок XX ст., треба відзначити, що цей період увійшов в історію Східної Слобожанщини як період досить широкого і динамічного розвитку кустарного ковальства. Так, на початку XX ст. в різних кустарних осередках Східної Слобожанщини в галузі кустарної металообробки було зайнято від 6% до 9% усього українського промислового населення. Зокрема, в селах Курської губернії українські селяни, які займалися металообробними промислами, становили 4,9% усіх місцевих кустарів, у Воронежській губернії цей показник складав 8,7% [2, с. 35–36]. В окремих містах, слободах і селах Східної Слобожанщини у цьому кустарному промислі брало участь до 15% усього місцевого українського промислового населення. Середній загальноросійський показник питомої ваги металообробних промислів у кустарній промисловості дорівнював лише близько 6,2% [5, с. 18–20].

Одним із найпоширеніших серед східно-слобожанського українства був гончарний промисел, заснований ще в XVII ст. переселенцями з Наддніпрянської України. На Східній Слобожанщині, де були значні запаси досить цінних сортів глини, кустарним гончарством займалися майже в усіх повітах Курської та Воронежської губерній, а загальне число гончарів на початку XX ст. тут досягало 2,3 тис. чол., більшість із них були етнічними українцями. За масштабами розвитку кустарного гончарства на загальноросійському тлі особливо вирізнялася Курська губернія, яка впевнено займала одне з провідних місць, поступаючись у цій галузі тільки Московській, Харківській і Полтавській губерніям. У ній повсюдно гончарством займалися переважно етнічні українці, які в північних повітах губернії становили значну частину місцевого населення. При цьому курський глиняний посуд відрізнявся різноманітністю форм, високою якістю черепка і глазури, яскравістю фарб у поливі [12, с. 509–512].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження свідчить, що народні промисли й ремесла мали на Східній Слобожанщині багату та яскраву історію. В історичному ландшафті Східної Слобожанщини другої половини XIX – початку XX ст. мале промислове підприємництво етнічного українського населення залишалося важливою складовою соціально-економічного й етнокультурного розвитку цього регіону. Серед основних чинників розвитку народних промислів та ремесел серед українського населення Східної Слобожанщини значну роль відігравали історичні, природно-кліматичні, соціально-економічні, адміністративні та інші. Вони в основному визначали масштаби, динаміку й географію розвитку малого промислового підприємництва на українських етнічних землях Курської та Воронежської губерній протягом другої половини XIX – початку XX ст. Важливою умовою організації ефективного господарювання в багатьох українських громадах було раціональне використання наявних природних ресурсів та їх оптимальне сполучення з накопиченими за століття національними виробничими традиціями. Саме тому протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Східній Слобожанщині виникали кустарні осередки із самобутніми традиціями організації дрібного промислового виробництва. У таких кустарних осередках народні промисли розвивалися на основі поєднання найкращих традицій української народної творчості з новітніми, на той час, здобутками декоративно-вжиткового мистецтва. Українці намагалися збагачувати свої виробництва новими видами, формами, сюжетами, брали активну участь у задоволенні матеріальних, духовних і естетичних запитів місцевого населення. Поступальний розвиток ринкових відносин, який став характерним для другої половини XIX – початку XX ст., створював щораз більший попит на вироби української народних майстрів (особливо на вдосконалені), що визначало шляхи подальшого розвитку народних промислів і ремесел українського населення Східної Слобожанщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арофікін Є. В. Ткацький узор «Борисівка» / Є. В. Арофікін // *Народна творчість та етнографія*. – 1988. – № 3. – С. 16–23.
2. Бломквист А. Кустарная промышленность в России / А. Бломквист. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1888. – 251 с.
3. Воронежская хроника об изящных ручных производствах в среде малорусских крестьян Воронежской губернии // *Воронежские губернские ведомости*. – 1871. – № 102.
4. Годовой отчет Курского губернского земства. 1916 год. – СПб.: Тип В. Кирибаума, 1913. – 188 с.
5. Годовой отчет о деятельности складов кустарных изделий Воронежского земства за 1908 г. – Воронеж.: Тип. губ. правления, 1909. – 115 с.
6. Данные подворной сельскохозяйственной переписи в Курской губернии, произведенной земством в 1912 г. – Курск: Тип. губ. земства, 1914. – 195 с.
7. Доливо-Добровольская В. А. Улучшение кустарного ткачества в слободе Борисовка Грайворонского уезда Курской губернии / В. А. Доливо-Добровольская // *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1891. – Т. 1. – С. 456–480.
8. Кустарное дело в Воронежской губернии. – Петроград: Издание А.Ф. Девриена, 1916. – 144 с.
9. Кустарные промыслы Курской губернии. – Курск: Изд-во Курск. стат. бюро, 1886. – Вып. 4. – 254 с.
10. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков: Харьк. кн. изд., 1964. – 460 с.
11. Справочный указатель кустарных производств и кустарных мастеров. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1892. – 104 с.
12. Статистика Российской Империи. Том. LXXXIII. – СПб.: Тип. МВД, 1914. – 652 с.
13. Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1913 г. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1914. – Вып. 4. – 461 с.
14. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1887. – Т. 16. – 605, 100, 251 с.